

مجلة ي بين المللى تحقيقات علمى علوم اجتماعى
مجلة البحوث العلمية العالمية للعلوم الاجتماعية
Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi
International Journal of Social Science Research

ديوان

ISSN: 2706-6428 E-ISSN: 2707-7462

جلد: ٠٢ شماره: ٠٢ سال: ١٤٠٠
Volume: 2 Issue: 2 Year: 2021

ملا يار محمد نمنگانى و آوا شناسى تحفه العابدين
علم الأصوات في كتاب تحفة العابدين لمولانا يار محمد النمنگاني
Molla Yâr Muhammed Nemengâni ve Tuhfetü-l Abidin'in Ses Bilgisi

Mullah Yar Muhammad Namanghani and the phonology of his Textbook "Tuhfat al-Abidin"

Doi: <http://dx.doi.org/10.48117/Diwan.2021.14>

Hairatullah Barlas *

Makale Bilgisi / Article Information

Makalenin Türü/Article Type: Araştırma makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Received Date: 30.03.2021

Kabul Tarihi / Accepted Date: 19.05.2021

معلومات مقاله / المعلومات للمقالة

نوع مقاله / نوع المقالة: تحقيقى / تحقيقية

تاريخ دريافت مقاله / تاريخ استلام المقال:

تاريخ پذيرش مقاله / تاريخ قبول المقال:

این مقاله توسط نرم افزار تورنیتین (Turnitin) بررسی شده (plagiarism) یا سرقت ادبی تثبیت نگردید.

قد خضع المقال لبرنامج فحص الانتحال (Turnitin) ولم يثبت أنه من السرقات الأدبية.

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

نحوه ارجاع دهى از اين مقاله در پاورقى

حيرت الله برلاس، "ملا يار محمد نمنگانى و آوا شناسى تحفه العابدين"، مجلة ديوان ٢/٢ (سرطان ١٤٠٠)، ١٤٧-١٤٨.

Atıf

Hairatullah Barlas, "Molla Yâr Muhammed Nemengâni ve Tuhfetü-l Abidin'in Ses Bilgisi", *Diwan Dergisi* 2/2 (Temmuz 2021), 147-168.

* Cevizcan Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Türk ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

ORCID ID: 0000-0001-6847-1624

چکیده

واژه های کلیدی:

ملا یار محمد نمنگانی،
تحفة العابدین، نحو،
آواشناسی.

اثری به نام تحفة العابدین، که ما آن را شایسته مطالعه به عنوان پایان نامه ماستر (کارشناسی ارشد) دانستیم، اثری است که بیشترین آن را اشعار مولانا یار محمد نمنگانی تشکیل میدهد. این شاعر قرن نوزدهم در شهر نمنگان متولد شده است. شعرهای بسیاری از شاعران نیز در این اثر گنجانیده شده است که مجموعاً ۱۸۸ صفحه میباشد. منجمله ۱۰۸ صفحه آن متعلق به مولانا یار محمد نمنگانی بوده و در این زمینه تمرکز صورت گرفته است. وی در شعرهای خود «مخلیس» را بعنوان تخلص خود استفاده کرده است. این مجموعه ی از اثر هذا در روستای خوش خم در ولایت بدخشان که در مرزهای افغانستان امروزی، پیدا شده است. متن های موجود اثر مذکور به الفبای لاتین برگردانیده شده است. ویژگی های زبان این اثر مورد بررسی صورت گرفته و با توجه به ویژگی های هجایی، آوایی، نحوی و به زبان ترکی برگردانیده شده است. در این میان، کلمات و اقتباسهای که معنایی آن دشوار بود در پایان نامه به شکل اندکس داده شده است.

مُلَخَّص

الكلمات المفتاحية:

مولانا یار محمد
النمنکاني، تحفة
العابدین، علم
الأصوات، علم اللغة.

هذا البحث کتبه استکمالاً لمتطلبات الحصول علی درجة الماجستير، وكان الحد الموضوعي للبحث جزء من کتاب تحفة العابدین؛ حيث تناول البحث مجموعة من أشعار مولانا یار محمد النمنکاني المولود في القرن التاسع عشر. وعدد صفحات کتاب ۱۸۸ صفحة وفيها أشعار الشعراء الكثيرين، و أما ۱۰۸ صفحات من کتاب فيها أشعار مولانا النمنکاني حيث يركز الباحث علی هذه الصفحات فقط، والكاتب عُرف بلقبه (مهليز) في هذه الأشعار، والکتاب وُجد في قرية هويهام وهي من قرى ولاية بدخشان في حدود أفغانستان. وتُرجم المخطوط من الکتاب باللغة اللاتينية وتم تدوينه من قبل. وهذا البحث تم ترجمته إلى اللغة التركية مع مراعاة معاني المفردات، وأصول الكتابة، وتأليف الأصوات، والأوزان والقوافي. وكما تم تذييل البحث بفهرس الكلمات الغريبة تيسيراً للقارئ.

Anahtar Kelimeler: Özet

Molla Yâr Muhammed Nemengâni, Tuhfetü'l-Âbidîn, fonoloji, sesler.

Yüksek lisans tezi olarak incelemeye değer gördüğümüz Tuhfetü'l-Âbidîn adlı eser, çoğunluğunu 19. yüzyılda Nemengân doğumlu Molla Yâr Muhammed Nemengânî'nin şiirlerinin oluşturduğu bir mecmua niteliğindedir. Eserde birçok şairden de şiirler yer almıştır fakat 188 sayfadan oluşan bu eserin 108. sayfasına kadar olan kısmının şairimiz Nemengânî'ye ait olduğu tespit edilip bu sayfalar üzerine yoğunlaşmıştır. Şiirlerde şairin mahlası Muhlis olarak geçmektedir. Metin, bugünkü Afganistan sınırlarında yer alan Badahşan ilinde Hoşham köyünde bulunmuştur. Eser içerisindeki metinler, transkribe edilerek Latin alfabesine aktarılmıştır. Eserin dil özellikleri incelenmiş; yazım özellikleri, fonetik özellikler ve şekil özellikleri dikkate alınarak Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Bu esnada anlamlandırılmasında güçlük çekilen kelimelerin dizini yapılmıştır.

Keywords:

Mevlana Yar Muhammed Namangânî, Tuhfetü'l-Âbidîn, phonology, phonemes.

Abstract

As a master degree graduate thesis, we selected the Tuhfetü'l-Âbidîn. It is a collection of the poems written by Mevlana Yur Muhammed Nemengânî who was born in the 19th century in Nemengân. There are many poems from different poets in the book which consisting of 188 pages, but 108 pages belongs to our poet Nemengânî and this study focused on these pages. in the poems, poet was known by his surname, Muhlis. The text was found in Hoyham village in Badakhshan province, which is located on the borders of Afghanistan. The texts of the book have been transcribed and translated into Latin alphabets. Considering language characteristics, writing characteristics, phonetic features and shape characteristics, the texts were studied and translated into Turkey Turkish language. Also, the words that were difficult to understand were indexed.

Giriş

Geçmişteki değerleri geleceğe taşıyıp bilim dünyasında kalıcılığı yakalamak, biz araştırmacıların görevidir. Geçmişin tozlu sayfalarında yer alan ve üzerinde çalışma yapılmayan "**Tuhfetü'l-Âbidîn**" isimli eser, 19. yüzyılın sonlarında vücut bulmuştur. Bugünkü Afganistan sınırları içerisinde olan Badahşan'da korunmuş ve kış geceleri yatsı namazının ardından okuma bilen bir kişi tarafından okunup şerh edilerek günümüze taşınmıştır.

188 sayfadan oluşan bu metnin 108. sayfasına kadar Molla Yâr Muhammed Nemengâni'nin şiirleri bulunmaktadır. Çalışmamız adı geçen şairin şiirlerini kapsamaktadır. Giriş kısmında şairin hayatı, adı, eserinin önemi, muhtevası gibi konular belirtilmiştir. Eserin ses bilgisi özellikleri, Çağatay Türkçesinin özelliklerinin verildiği eserlerden yola çıkılarak incelenmiştir. Metnin transkripsiyonu, aruz kalıpları göz önünde bulundurularak yapılmış ve sonuç kısmında çalışmanın sonucuna yer verilmiştir.

Molla Yâr Muhammed Nemengâni

Şairin Adı

Asıl memleketi Nemengân olan ve doğum tarihi ile ilgili bilgi bulunmayan Molla Yâr Muhammed, eğitimini Buhara'da görmüş, hayatının büyük bir kısmını seyahatle geçirmiştir. Buhara Emiri Nasrullah, hâkimiyeti zamanında Leb-i Havuz-ı Divan Begî adlı meydanında vaaz ve nasihatler vermiştir. Tezkire-i Kayyumi'de verilen bilgilere göre şair, 19. yüzyılın sonunda yaşamış, ancak şairin hayatının çoğu kısmı seyahat ile geçtiği için vefatı ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.¹ **Tuhfetü'l-Âbidîn** 'in müstensihisi ilk önce Molla Yâr Muhammed'in müridi Hassamuddin Hafız'dan şairin methini duymuş ve ona olan ilgisinden dolayı eserinden şiirler seçmiştir. Ele aldığımız eserin baş kısmında müstensih tarafından verilen bilgilere göre şairden geriye kalan sadece bir eser mevcuttur.

Tuhfetü'l-Âbidîn Eseri

Eserin Adı

Ahmet Mahdum Buharî beyazcılık usulüne göre farklı şairlerin şiirlerini toplayıp, Molla Yâr Muhammed Nemengâni adlı şairin şiirlerine ağırlık vererek, eserin adını **Tuhfetü'l-Âbidîn** veya **Enisü'l-âşıkîn** vermiştir. Eserde adı geçen şairin şiirlerinin ağırlıklı olmasının sebebi "*Menâkıb-i Âliyye*" adlı eserinde Peygamber efendimize övgülerinin bulunması, insanların bu konuya daha çok rağbet göstermesindedir. Çalışmamızda eserin adının sadece **Tuhfetü'l-Âbidîn** şeklinde

¹ Folad Can, Damolla Kayyumov, *Tezkire-i Kayyumi* (Taşkent: Yayinsız, 1998), 123.

verilmesinin sebebi haşiyesinin üst kısmında bu ismin tekrar yazılmasıdır. Eserin baş kısmındaki açıklamaya göre eser hazırlanırken 108. sayfasına kadar Nemengânî'nin şiirlerini yazmış, geri kalan sayfalarda başka şairlerin şiirlerinden örnekler vermiştir.

Eserin İçeriği

Eserde Peygamber Efendimiz Hz. Muhammet, dört halife, Ebu-Hafaz adlı kişi ve Buhara'nın vafına dair söylenen şiirler mevcuttur. Edebî olan bu eserde gazel, muhammes, müseddes, müstezad, mütessa musemma gibi nazım şekilleri ile yazılmış şiirler yer almaktadır. Şairin şiirleri daha çok tasavvufi şiirlerdir.

Eserin Önemi

Peygamberlerin insanlar arasında sevilip sayılmaları Tanrı tarafından gönderilmeleri nedeniyledir. İslam dünyasında Peygamberlere, özellikle Hz. Muhammet'e büyük bir saygı duyulur. Onunla ilgili yazılan kitaplar, makaleler, risaleler ve onun hakkında söylenen naatlar büyük bir ilgi görmektedir. Molla Yâr Muhammed Nemegânî'nin Divan'ında Peygamber Efendimiz ile ilgili naatların bulunması, insanların dikkatini çekmiştir. Şairin tek divanından seçilen şiirlerinin yer aldığı bu mecmua, hem konuları hem de Çağataycadan yeni Özbek Türkçesine geçiş dönemi ürünü olması açısından büyük bir öneme sahiptir. Eserde daha çok Çağataycanın gramer özellikleri mevcuttur.

Nüshanın Tarihçesi

Nüsha eski Horasan, bugünkü Afganistan sınırları içerisinde yer alan Bedahşan ilinin Hoşham köyünde, Nurulhak ve Gülbiddin adlı kişiler tarafından muhafaza edilmiştir. Eski Türkistan bölgesinde gece yatsı namazından sonra Meşreb-i Nemengânî, Hafız-ı Şirazi, Bidil-i Dihlevî, Sadi-i Şirazi gibi şairlerin şiirleri okuma bilen kişiler tarafından okunur ve açıklanırdı. Bu geleneği devam ettirme düşüncesi ile çalışmakta olduğumuz nüsha saklana gelmiştir.

Müstensihin Şair ve Eser Hakkındaki Görüşleri

Ahmet Mahdum Buharî, babasının mesleği olan sahaflığı devam ettirirken Molla Yâr Muhammed Nemengânî'nin müritlerinden Molla Hassamuddin ile karşılaşır. Molla Hüsamuddin Mahdum Buharî'ye Nemengânî'nin şiirlerinden okur, onun nasihatlerinden bahseder. Böylece Buharî ona daha çok bağlanıp saygı ve sevgi beslemiştir. Buharî onun tek divanından şiirler seçerek "Derdi olana derman, karanlıkta kalana aydınlık olsun." diye bu mecmuayı tertip etmiştir.

YAZIM ÖZELLİKLERİ

Çağatayca eserler genellikle Arap alfabesi ile yazılmıştır.² Ele aldığımız eser, Arap alfabesi ile yazılan 19. yüzyıla ait bir eser olup Çağataycanın özelliklerini taşımaktadır. Çağataycada görülen 9 ünlü, bu eserde de görülmüştür. Bu ünlülerin özellikleri eserde görülen örneklerle beraber incelenecektir.

Çağatay Türkçesinde 9 ünlü bulunmaktadır: a, e, è, ı, i, o, ö, u, ü. Türkçe kelimelerdeki bu ünlüler dışında Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde ise bazı uzun ünlüler (ā, î, ū) görülmektedir. Türkçe kelimelerde kullanılan ünlülerin beşi ince (e, è, i, ö, ü), geri kalan (a, ı, o, u) dördü ise kalındır. Bu ünlülerin beşi düz (a, e, è, ı, i) dördü (o, ö, u, ü) ise yuvarlaktır. Bu ünlülerden beşi geniş (a, e, è, o, ö), dördü ise dardır (ı, i, u, ü).³

Yukarıda belirtilen ünlülerin tümünü eserde bulunan örneklerle inceleyeceğiz.

Ünlülerin Yazılışı

A/a: Kalın, düz ve geniş olan bu ünlü kelimenin başında, ortasında ve sonunda kullanılır. Metinde söz başında *elif* (l) ya da *medli elif* (l) ile gösterilmiştir. Söz ortasında *elif* (l) ve söz sonunda bazen *elif* (l) bazen de *güzel he* (.) kullanılmıştır.

Söz başında a'nın yazılışı:

anlar (آنلار) "onlar", *atı* (اتی) "adı", *açkey* (آچکای) "açar", *anı* (آنی) "onu", *anda* (اندا) "orada", *arkasıdın* (ارقاسیدین) "arkasından", *andağ* (انداغ) "onun gibi, öyle", *añlayup* (انگلایوپ) "anlayıp", *aytıp* (ایتیب) "söyleyip", *ayağ* (ایاغ) "ayak" *adaşken* (اداشکان) "değişen", *arasın dək* (اراسندیک) "arası gibi", *ara* (ارا) "iç, içinde, arasında", *arağa* (اراهه) "arada", *aldıña* (آلدینگا) "yanında", *açqanda* (آچقانده) "açtığında", *aña* (آنگا) "ona", *anıñ* (انینگ) "onun", *ayğalı* (ایغالی) "söyleyecek", *ahtar*- (آختار) "ara-, araştır-".

Söz içinde:

bitalmay (بیتالمای) "yazamayarak", *yaman* (یمان) "kötü", *yağşı* (یخشی) "iyi", *taptı* (تاپتی) "buldı", *barmasdın* (بارمس دین) "varmadan", *kılğan* (قیلغان) "kılan", *başıda* (باشیدا) "başında", *uşla-* (اوشلا) "tut-", *yağşılık* (یخشی لیک) "iyilik, hoş, güzel", *uşal* (اوشل) "o, şu, işte o", *sarığa* (ساریغه) "tarafına", *yazdı* (یازدی) "yazdı", *tapmay* (تاپمی) "bulmayarak", *bakmagay* (باقماغای) "bakmayacak", *çaqmasun* (چاقمسون) "zehirlemesin, gammazlamasın, kovlamasın", *bardur* (باردور) "vardır", *ayağıñ* (ایاغینگ) "ayağın", *tamsa* (تامسه) "damlasa", *yasalsa* (یاسالسه) "düzülse", *yatken* (یاتکان) "yatan, uzanmakta olan, uyumakta olan", *yañlığ* (یغلیغ) "gibi" (13/25), *qandağ* (قنداغ) "nasıl", *tartıp* (تارتپ) "çekip, içip".

² Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Güney Karaağaç (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2005), 223.

³ Mustafa Argunşah, *Çağatay Türkçesi* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2014), 77.

Söz sonunda:

soñra (سونگره) "sonra", *aña* (انگا) "ona", *bolsa* (بولسه) "olsa", *ara* (ارا) "iç, içinde, arasında", *kılsa* (قیلسه) "kılsa, etse", *sağla-* (ساقله) "sakla-, koru-", *bolma* (بولمه) "olma", *anadın* (آنه دین) "anneden", *yıgla-* (یغلا) "ağla-", *susaduk* (سوسادق) "susadık", *anda* (اندا) "orada", *qara* (قرا) "kara, siyah", *taşladı* (تاشلادی) "attı".

Bazı kelimelerde aslı uzun olan *ā*'nın (i) yerinde bazı yabancı kelimelerde vezne uydurabilmek için *he* (ه) vardır.

āgeh (آگه) < far. آگاه, *nāgeh* (ناگه) < far. ناگاه, *şeh* (شه) < far. شاه.

E/e: İnce, düz, geniş, dil önü sesi olan bu ünlü, Türkçe kelimelerin başında, ortasında ve sonunda görülmektedir.

Söz başında bu ses, *elif* (i) ve (ی) ile gösterilmektedir. Metnimizde şu örneklerde görülmüştür:

elgige (ایلگیگه) "eline", *egemniñ* (ایگم نیگ) "sahibimin".

Söz ortasında bazen sadece *elif* (i) ile yazılmış, bazen herhangi bir işaret ile gösterilmemiştir:

bilen (بلان) "ile, birlikte, ve", *köpeydi* (کوپایدی) "fazlalaştı", *ilgeri* (ایلگری) "ileri" *hümā-yı şefkat érür men* (همای شفت ایرور من) "ben şafkat hümasıyım", *berede* (بره دا) "yerde", *yüregim* (یورایگم) "yüreğim", *meni* (منی) "beni", *bölek* (بولک) "başka, kısım, bölüm, bir bütünün bir kısmı", *beri* (بیری) "sonra", *kerek* (کیراک) "gerek, lazım", *teñrim* (تینگریم) "tanrım, ilâhım, Rabbim", *körsetey* (کورستای) "göstereyim".

Söz sonunda bazen *elif* (i) ile bazen de *he* (ه) ile gösterilmiştir.

İçre (ایچره) "iç, içinde", *birle* (برله) "ile", *üzre* (اوزرا) "üzerine", *içinde* (ایچینده) "içinde", *dème* (دیمه) "söyleme", *kéçe* (کیچه) "gece", *özge* (اوزگه) "başka", *señe* (سنگا) "sana", *tiledi* (تیلده) "istedi, diledi", *ötse* (وتسه) "geçse".

Ė/ë: Eski Türkçeden günümüze kadar hep dokuzuncu ünlü olarak kabul edilegelen /*ë*/ ünlüsü, Türkçe kelimelerin ilk hecesinde yer alır. Arap alfabesi ile yazılan Çağatay Türkçesi metinlerinde /*ë*/ sesini göstermek için özel bir işaret kullanılmamıştır. Bu alfabe ile yazılan metinlerde *çoklukla* /*y*/ (ی) harfiyle gösterilmiştir.⁵

Üzerinde çalışmakta olduğumuz metinde de /*ë*/ sesini göstermek için söz ortasında *yā* (ی) harfi ve söz başında *elif* ve *yā* (ی) harfleri kullanılmıştır⁶. Bu ses

⁴ Uzsozluk, (Erişim Tarihi: 20.05.2021).

⁵ Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, 77.

⁶ *Ėy* (ی) nidaiyesi yazılırken *elif* ve *yā* ile yazılmıştır, *kël-* fiili ise *ye* (ی) ile yazılmıştır.

kelimenin başında ve ortasında görülmüştür. Metnimizde /è/ sesinin sonda kullanıldığı hiçbir kelimeye rastlanmamıştır.

Söz başında /è/ sesinin yazımı için örnekler:

yok erdi (یوق ایردی) "yok idi", *emes* (ایمس) "olmaz", *ét-* (ایت) "et-, eyle-", *éy* (ای) "ey!", *éşit-* (ایشیت) "duy-; dinle-, işit-", *ésrük* (ایسروک) "sarhoş", *ési* (ایسی) "kokusu", *élge* (ایلگا) "halka", *émdi* (ایمدی) "şimdi"⁷, *édiñ* (ایدینگ) "idin", *érte* (ایرتد) "yarın, sabah", *éylegil* (ایلاگیل) "[sen] eyle, yap".

Söz ortasında:

Keldi (کیلدی) "geldi", *dédi* (دیددی) "dedi", *dék* (دیک) "gibi, benzer, eş"⁸, *kéçesi* (کیچه سی) "gecesi", *bérip* (بیریب) "verip", *két-* (کیت) "gitmek", *yér* (یر) "yer", *tégdi* (تیگدی) "değdi", *ister éseñ* (ایستر ایسنگ) "ister isen", *déyüb* (دیوپ) "deyip", *yége* (یگا) "sahib", *yéne* (ینه) "yine", *yétti* (یتی) "yedi".

I/i: Söz başında genellikle *elif+yā* (ای) ile yazılmıştır. Söz içinde ve söz sonunda *yā* (ی) ile gösterilmiştir. Metinde harfle gösterilmeyen örnekler de vardır. Kalın, düz ve dar olan bu ünlü metnimizde sözün başında, ortasında ve sonunda görülmüştür.

Sözün başında şu kelimelerde görülmüştür.

Issıg (ایسیغ) "sıcak".

Söz ortasında söz başındakilerden fazla görülür.

yazıldı (یازıldı) "yazıldı, çözüldü", *kılur* (کیلور) "kılır, eder",⁹ *kağıl* (فاقیلدی) "çalındı, vuruldu", *sıgındım* (سیغیندیم) "sıgındım", *çıktı* (چیقتی) "çıktı, zuhur etti", *atıñ* (آتینگ) "adın", *ağır* (اگیر) "ağır", *sıgmasın* (سیغماسن) "sıgmasın", *tapılmas* (تاپیلمس) "bulunmaz, elde edilmez".

Söz sonunda:

muni (مونى) "bunu", *boldı* (بولدی) "oldu", *anı* (آنى) "onu", *yuğarı* (یوقاری) "yukarı", *yağşı* (یخشی) "iyi", *sarı* (ساری) "taraf", *kaysı* (قیسی) "hangi", *altı* (آلتی) "6 (altı)", *toğrı* (توغری) "doğru", *kanı* (قنى) "hani, nerde", *ışk otı* (عشق اوتى) "aşk ateşi", *taşqarı* (تشارى) "dışarı", *doffi* (دوفى) "şapka, takı yerine kullanılan giysi", *karşı* (قرشى) "karşı".

İ/i: Bu ses aslında telaffuz olarak /è/'ye benzeyen bir sestir. Yazı dili Arap alfabetiyle yazılan Çağatay Türkçesi metinlerinde, bu iki sesin yazılış özellikleri aynıdır. Söz başında *elif* ve *yā* (ای) ile sözün içinde ve sonunda *yā* (ی) ile yazılmıştır.

İnce, düz, dar olan bu ses kelimenin başında, ortasında ve sonunda mevcuttur.

Söz başında *i* ünlüsü yazımına örnekler:

⁷ Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 232.

⁸ Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 230.

⁹ Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 238.

ilgeri (ایلگری) "ileri", *istep* (ایستپ) "isteyerek, arayarak"¹⁰, *içürdiñ* (ایچوردینگ) "içirdin", *içre* (ایچرا) "iç, içinde", *içer* (ایچر) "içer", *iş* (ایش) "iş", *işitip* (ایشیتیب) "işitip, duyup", il "yıl".

Söz ortasında:

bilgil (بیلگیل) "bilesin", *kim* (کیم) "kim", *üç miñ* (اوچ مینگ) "üç bin", *bitalmay* (بیتالمی) "yazamayarak", *içinde* (ایچینده) "içinde", *kirip* (کیرپ) "girip", *tirilip* (تیریلپ) "dirilip",

Söz sonunda *i* ünlüsü bulunan kelimeler:

Yetti (یتی) "yedi", *iki* (ایکی) "iki".

O/o: Eserde söz başında *elif+ vav* (و) ile, söz ortasında ise *vav* (و) ile yazılmıştır. Kalın, yuvarlak ve geniş olan bu ünlü, kelimelerin başında ve ortasında görülür.

Kelime başında *o* ünlüsü yazımına örnekler:

ottuz iki (اوتوز ایکی) "otuz iki", *oturgenler* (اوتورگانلر) "oturanlar", *oldı* (اولدی) "oldu", *oqup* (اوقوپ) "okuyup", *ol şahğa* (اول شاه غه) "o şaha", *oşandağ* (اوشانداغ) "tam öyle", *olturur* (اولتورور) "oturur", *otıdın* (اوتیدن) "ateşinden".

Söz ortasında:

kolom (قولوم) "kolum, elim", *yoluñ* (یولونگ) "yolun", *koşaş* (قویاش) "güneş", *koşdı* (قویدی) "koydu", *yokalğay* (یوقالغای) "kaybolacak", *bozmagey* (بوزمغای) "bozmayacak", *tola* (توله) "dolu".

Ö/ö: Bu ünlü de /o/ ünlüsünün yazım özelliklerini taşır. Söz başında *elif+vav* (و) ile söz ortasında ise *vav* (و) ile yazılır. Yuvarlak, ince ve geniş olan bu ünlü sözün başında ve ortasında görülmüştür.

Başında *ö* ünlüsü bulunduran kelimeler yazımına örnekler:

Ötdiñ (اوتدینگ) "geçtin", *özgeler* (اوزگه) "başkaları, diğerleri"¹¹, *ötrü* (اوترو) "dalayı", *örnenip* (اورنگه نیپ) "öğrenip", *öy* (اوی) "ev, bina, yapı", *ölgen* (اولگان) "ölen", *öldürdi* (اولدوردی) "öldürdü", *ornıge* (اورنیگه) "yerine", *öpüp* (اوپوپ) "öpüp", *ötker-* (اوتکر) "geçir-".

Söz ortasında:

bölek (بولک) "başka, parça", *kıla kör* (کیله کور) "kıla gör", *körgeç* (کورگاچ) "göreceğ", *körmedük* (کورمادوک) "görmedik", *közge* (کورگه) "göze", *kök* (کوک) "gök", *kökdiñ* (کوکدین) "gökten", *tökti* (توکتی) "döktü", *söz* (سوز) "söz", *söziñiz* (سوزینگیز) "sözünüz", *köterip* (کوتاریپ) "kaldırıp", *köyer* (کویار) "yanar".

U/u: Kalın, yuvarlak ve dar olan /u/ ünlüsü, söz başında *elif+vāv* (و) ile sözün ortası ve sonunda ise *vāv* (و) ile yazılmıştır.

¹⁰ Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 236.

¹¹ Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 245.

Başında /u/ ünlüsü olan kelimelerin yazımına örnekler:

uluğ (اولوغ) "ulu, büyük, yüce" *uyku* (ویقو) "uyku", *uçardın* (اوچاردین) "uçuyordun", *uşal* (اوزشل) "bu, tam bu, aynı bu", *uşbu* (وشبو) "işte bu", *unutgil* (اونوتگیل) "sen unut", *üzüp* (اوزوپ) "söküp".

Söz ortasında:

buyurdu (بویوردی) "buyurdu", *yoğdur* (یوقدور) "yoktur", *munu* (مونى) "bunu", *busız* (بوسیز) "bunsuz, bu olmadan", *koşuldum* (قوشولدوم) "katıldım", *tuman* (تومان) "duman, güneşin olmadığı gün", *tuprağı* (توفراغی) "toprağı", *tursek* (تورساک) "kalksak".

Söz sonunda:

uyku (ویقو) "uyku", *uşbu* (وشبو) "işte bu", *kağı* (قیغو) "kaygı", *kağı* (فیو) "hangisi".

Ü/ü: İnce, yuvarlak ve dar olan bu ünlüsünün başta *elif* ve *vāv* (ا) ile ortada ve sonda ise *vāv* (و) ile yazıldığı görülmüştür. Bu ünlü kelimenin başında, ortasında ve sonunda görülmektedir.

Kelimenin başında şu örneklerde görülmüştür:

üç miñ (اوج مینگ) "üç bin", *on üçüñde* (اون اوچونگده) "[senin] on üç yaşında", *üçi* (اوجی) "üçü", *üçün* (اوجون) "için", *üstide* (اوستیده) "üstünde", *üstige* (اوستیگه) "üstüne", *üzre* (اوزرا) "üzere", *üzüp* (اوزوپ) "koparıp".

Kelime ortasında şu kelimelerde görülmüştür.

kündüz (کوندوز) "gündüz", *yüz miñ* (یوزمینگ) "yüz bin", *yüziñdin* (یوزینگدین) "yüzünden", *muhtac érür* (محتاج ایرور) "muhtaçtır", *sürme* (سرمه) "sürme", *bütün* (بوتون) "bütün", *yükleri* (یوکلری) "yükleri", *külsün* (کولسون) "gülsün", *köydürüñ* (کویدورونگ) "yakın", *kigüzdi* (کیگوزدی) "giydirdi".

Sonunda ü ünlüsü görülen kelimeler:

Ötrü (وترو) "ötürü, dolayı".

Uzun Ünlülerin Yazılışı

Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde uzun ünlüler, *elif*, *vav* ve *ye* (ی، و، ا) harfleri ile kurallı bir şekilde gösterilmiştir. Eserde uzun ünlüler ile yazılan bazı örnekler aşağıda verilecektir.

Ā/ā (آ، ا)

İşāret (اشارت) "işaret", *sipās* (سپاس) "teşekkür etmek", *inkār* (انکار) "inkar etmek", *şifā* (شفا) "şifa", *cāri* (جاری) "akan, yürüyen, geçen, yürürlükte bulunan", *āmin* (آمین) "amin",

Ū/ū (ا، و)

ma'bud "kendisine ibadet olunan, tapınılan, Allah" (معبود), *ma'mur* (معمور) "bayındır, şenlikli", *şur* "boynuzdan yapılmış büyük boru, Hazreti İsrail'in üflediği boru" (صور), *vücud* (وجود) "vücut".

İ/î (ی)

zihî (زهی) "ne güzel, ne hoş, aferin, bravo", *sîmîn* (سیمین) "gümüşten, gümüş gibi, gümüşe benzer", *dîde* (دیده) "göz", *hîç* (هیچ) "hiç", *kürsî* (کرسی) "oturulacak yüksek yer, taht", *nebî* (نبی) "haberci, peygamber", *tîğ* (تیغ) "kılıç", *tarîkat* (طریقت) "tarikat", *hemîşe* (همیشه) "daima, her vakit, her zaman".

Ünsüzlerin Yazılışı

Çağatay Türkçesi ile Özbek Türkçesi arasındaki geçiş döneminde yazılan *Tuhfetü'l-Âbidîn* adlı eserimizde ünsüzlerin yazım özellikleri ünlülere göre daha tutarlıdır. Eserde Farsçadaki (p, ç, g, j) (پ, چ, گ, ج) harfleri de kullanılmıştır. *P* ve *b* seslerinin teşekkül noktaları birbirine yakın olmasından dolayı bazen *p* sesinin yazımında /b/ (ب) harfi kullanılmıştır. Eserin diğer yazım özellikleri aşağıda detaylı olarak ele alınmıştır.

B/b: Metnimizde genellikle *b* (ب) harfi ile yazılmıştır. Bazı kelimelerde *p*'li şekli de kullanılmıştır. *Tap-* fiilinin son sesinde hep *p*'nin yerine *b* kullanılmıştır. Ancak metinde bu yazım şekli ile yazılan kelimeler *p* olarak okunmuştur.

B hafiyle yazılan kelimeler:

barurdı (باروردی) "varırdı", *bar imiş* (بار ایmiş) "varmış", *bolsa* (بولسه) "olsa", *başımızge* (باشیمیزگا) "başımıza", *başıñ* (باشینگ) "başın".

Metnimizde bir kelimedede *b*'nin yerine *f* kullanıldığı görülmüştür: *doffi < tobi* (دوفی) "şapka".

Ç/ç: Yazımında bazen kuralsız bir şekilde *cim* (ج) harfi de kullanılmıştır. Ses aslında *ç* (چ) harfiyle yazılır. Ancak eserde tutarsız bir yazım için *ç*'nin (چ) yerine bazen *cim* (ج) harfi görülmektedir.

İcdürmese (ایجدورماسه) "içirmezse", *kaç-* (قاچ) "kaç-", *ac-* (اچ) "aç-", *kecdiñ* (کیجدینگ) "vazgeçtin".

Zarf- fiil eki olan *-ğaç, -geç < -kaç, -keç*'de¹² *cim* (ج) harfiyle yazılmıştır.

İşitgec (ایشیتگاچ) "işitince", *körgec* (کورگاچ) "görünce", *tileşgec* (تیلشگاچ) "dalaşmak, karşılıklı söyleme".

Farsça olan *hîç* kelimesinin de *cim* (ج) ile yazıldığı şekli nüshada mevcuttur: *hîç* (هیچ) "hiç".

¹² Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 107.

P/p: Ötümsüz çift dudaklı bir ünsüz olup Türkçe kelimelerin başında görülmez. Çağatay Türkçesinde kelime başında hem *p*'li hem de *b*'li şekil kullanılmaktadır: *biş-/piş-*. Metinde *p* ile yazılan *puşken* < *biş-* fiili görülmüştür. Bu ünsüz Türkçe kelimelerin ortasında ve sonunda görülürken alıntı kelimelerin (Farsça) başında, ortasında ve sonunda kullanılır. Bazı Farsça kelimelerde *p*'nin yerine *b* kullanılmıştır: *geb* (گب) kelimesi; metinde *geb* (گب) şeklinde yazılmıştır.

P ile yazılan Türkçe örnekler:

Tap- (تاب) "bul-", *tap-ar* (تاپار) "bulur", *köpeydi* (کوپیدی) "çoğaldı", *yapınmasak* (یاپنماساک) "örtünmesek", *kipriğiñ* < *kirpik* (کیرپیگینک) "kirpiğin", *öpsek* (اویسک) "öpsek", *tapıban* (تاپیبان) "bularak", *tapken* (تاپکان) "bulan".

S/s: Ötümsüz dişler arası sızıcı bir ünsüz olup kelimenin her yerinde bulunur. Arap alfabesindeki (س) ünsüzü ile yazılır.

sol (سول) "sol", *salıp* (سالپ) "atıp", *saç* (ساج) "saç", *saçıp* (ساجپ) "serpip", *savaşımın* (سواشیمین) "savaşımın", *severdim* (سیوردیم) "severdim", *nerse* (نرسه) "şey, nesne".

T/t: Ünsüzü düzenli olarak Türkçe kelimelerde *t* (ت) harfiyle yazılır. Ünsüz benzeşmesinden dolayı bazı kelimelerde *t*'nin yerinde *d* yazılır. Sert ötümsüz diş patlayıcısı olan bu ünsüz kelime başında, ortasında ve sonunda bulunur.

bitalmay (بیتالمی) "yazamayarak", *teñle* (تانگلا) "eşit şekilde", *tañla* (تانگلا) "sabahleyin, sabaha doğru", *ortada* (ورتادا) "ortada", *taşdıdık* (تاشیدیک) "taşdıdık", *köterip* (کوتاریپ) "kaldırıp", *taşladı* (تاشلادی) "dışarı attı, taşı attı", *ata* (آته) "baba, ata", *tolay* (تولی) "dolayım", *toğrı* (توغری) "doğru", *toy üçün* (توی اوچون) "dügün için".

Arap alfabesi ile yazılan metinlerde bazı Türkçe kelimeler kalınlık ve incelik dikkate alınarak, ince ünlülü kelimeler *t* (ت), kalın ünlü kelimeler *ṭ* (ط) ile yazılır. Ancak metnimizde ince ve kalın ünlüler dikkate alınmayarak bütün Türkçe kelimeler *t* (ت) ile yazılmıştır: *toğrı* (توغری), *tağ* (تاغ).

G/g: Ünsüzü metinde tek çift çizgili گ ile yazılmıştır.

egem (ایگم) "sahibim", *örgeñip* (اورگا نیپ) "öğrenip", *ilgeri* (ایلگاری) "ileri", *olgen* (اولگان) "olan", *yılğılgende* (یغیلگانده) "toplandığında", *kélgende* (کیلگانده) "geldiğinde", *eylegen* (ایلاگان) "eyleyen", *tirilgan* (تیریلگن) "dirilen", *kesilgen* (کیسلگان) "kesilen", *yegünçe* (یگونچه) "yiyene kadar" *bergü* (بیرگو) "vereceği".

ñ: Damak n'si olarak bilinen bu ünsüz, Çağatay Türkçesinde (نگ) ile yazılır. Nüshada bu sesi ihtiva eden birçok örnek bulunmaktadır.

miñ (مینگ) "bin", *köñil* (گونگیل) "gönül", *soñra* (سونگره) "sonra", *egemniñ* (ایگم نینگ) "sahibimin", *anıñ-dék* (آنیگدیگ) "onun gibi", *yoluñ* (یولونگ) "yolun" (9/10), *yüziñe* (یوزینگا) "yüzüne" (9/22), *bardıñ* (باردینگ) "vardın"

J/j Yalnızca alıntı olan kelimelerde görülür ve ج harfiyle yazılır.

ejdehādın (آژدهادین) "ejderhadan", *jende* (ژنده) "eski", *müjdeniñ* (مژده نینگ) "müjdenin", *jāle* (جاله) "dolu".

Şeddenin Kullanılışı

Nüshada harekesiz yazılmasına rağmen bazı kelimeler yanlış okunmaması için şedde işareti gösterilmiştir. دَر (inci) kelimesinin değişik yazılışları görülmüştür. Bazı yerlerde دَر/ ile bazı yerlerde de دَر ile yazılmıştır. Şeddesiz yazılan در kelimesi iki yerde tespit edilmiştir.

دُرییَا *düriyyā*, مُلذذ *mülezziz*, اِلا *illā*, سیر *seyyir*, حلال *ḥallāl*, كَرَمْنَا *kerremnā*, مُدَوَّر *müdevver*, مُهَارَرَم *muḥarrem* محرّم, كَرَوَفَر *kerr ü fer*, پُور *pürr*, سلسه *sillesiz* سیز.

Hemzenin Kullanılışı

Kelime içerisinde hemze genelde orijinal şekli ile yazılır. Ancak metinde orijinal şekli ile yazılan hiç bir örneğe rastlanmamıştır. Bazı yerlerde *he*'yi kürsü olarak kullanan bu işaret veznin bozulmaması için okunmamıştır. نَالِه *nāle*, تَانِسِيدِن *ta'nesidin*. Metinde genel olarak kelimenin sonunda hemzeye kürsülük eden harfler *elif* ve *he*'dir *cümle-i eṣyā* جملة عشيء, شُعْلَةُ-ي *ṣu'le'-i*, عِشْيَا *eṣyā*.

Hemze nüshanın iki yerinde iki cümle veya iki kelimeyi birbirine bağlayan atıf *vav*'ını göstermek üzere ötreli olarak (:) kullanılmıştır.

Yüziqe enbiyā' u evliyā' u men ber'in muḥtāc

يوزيگا انبياء اولياء من برين محتاج

Birtakım Türkçe kelimelerde *yā* harfinin üzerinde görülen hemze işaretinin sadece bir süsleme işareti olduğu düşünülmektedir. *étey* ايتاي, *bolmay* بولماي, *kılay* قىلاي.

Türkçe *su* kelimesine yer bildiren ablatif eki *+dîn/* eklenirken *yā*'nın üzerine hemze konulmuştur: *rahmet su'ıdın* "rahmet suyundan" سوئيدين.

Metinde otuz iki sayısı yazılırken elifin üzerinde hemze konulmuştur: *otuz iki* اوتوزايكى.

Farklı Yazılan Kelimeler

Metnimizde bazı Türkçe ve alıntı kelimelerin asıl şekillerinden farklı yazıldığı görülmüştür. Birtakım sözcükler ise hem asıl hem de farklı şekilleri ile yazılmıştır. Müstensih hatası olarak düşünülecek bu kelimelerden bazıları aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Orijinal Şekli

Metindeki Şekli

		ايستاير	<i>isteyür</i>
هيچ	Hiç	هيچ	<i>hic</i>

اوج	Üç	اوژ	üj
اوقولاماق	oykulamak	یوخلاب	yohlap
اوتمگیل	Ötmegil	اوتگمیل	ötgemil
دنیاایی	Dünyayı	دنیائی	dünyā'i
نی اولور	Ni olur	نولور	nolur
گویا	Güya	گوینا	gü'yā
پیشگان	Pişgen	پُشگان	püşgen
ارپه	Arpa	ارفه	arfa
دوم	Düvüm	دویم	düyüm
سازشی	Sāziş	شازشی	şazişi
دشنام	Deşnām	دسنام	desnām
چوق	çok	چوخ	çoḥ
ساجیب	Saçıp	سانچیب	sançıp
قرائت	ķırā't	قرایت	ķırāyat
سائل	sā'il	سایل	sāyil
جفتم	Cüftım	جفتوم	cüftum
هنر	Hüner	هنار	hünār
شرمنده	Şermende	شرسنده	şersinde
سوم	Sevvüm	سیوم	seyyüm
آچ	Aç	آج	ac
غائب	ġā'ib	غایب	Ġayib
آسایش	Āsāyiş	آسائش	āsā'iş

SES ÖZELLİKLERİ

Ses bilgisi, *dilin her düzleminde görülen seslerin yapıları ve ses kuralları kadar bu seslerdeki değişimleri de inceler*.¹³ Malum olduğu üzere dildeki kelimeler zaman geçtikçe bazı seslerini düşürür, bazı seslerini türetir, bazılarını değiştirir veya bazılarını birbirine benzetir. Bir dil konuşulurken o dildeki kelimeler veya cümleler en az enerji harcanarak ifade edilir. Ekonomi kanunu çerçevesinde Türkçenin geçmişten bu güne kadarki gelişimi sürecinde seslerde birtakım değişiklikler meydana getirdiği (*katı seslerin sızıcılaştığını veya akıcılaştığını; sert seslerin yumuşadığını*)¹⁴ hatta bu seslerin düştüğü görülmüştür.

¹³ Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi* (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2012), 83.

¹⁴ Süleyman Efendioğlu, *Vāhid Cinānül-cinān* (Erzurum: Fenomen Yayınevi, 2013), 46.

Ünlü Değişmeleri

Yazım özellikleri kısmında ifade edildiği gibi düz-dar (i, ı), yuvarlak (o, ö, u, ü), düz-geniş (a, e) ve kapalı é olmak üzere dokuz ünlü tespit edilmiştir. Bunların değişmeleri yanlarında bulunan ünsüzlerin tesiriyle gerçekleşmiştir.

/i/- /e/- /è/ durumu

Türkologlar arasında tartışmalı bir konu olan kapalı /è/ meselesini Timur Kocaoğlu *Tarihî Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi* adlı makalesinde sonuç olarak Eski Türkçe döneminde yazılan metinlerde é'nin kullanılmasını vurgulamıştır.¹⁵

Düzleşme

Çağatay Türkçesiyle yazılan eserlerde yuvarlak ünlülerin düzleşmesi sık sık görülen bir hadisedir. Bu olay, kelime tabanları ve eklerde görülebilir.

Tolu > *tola*

Ortu > *orta*

Bölük > *bölek*

Kötür- > *köter-*

Yuvarlaklaşma

Çağatay Türkçesinde yuvarlaklaşma olayı diğer Türk lehçelerine göre daha çok görülür.¹⁶ Ünlüler yanındaki ünlü ve ünsüzlerin etkisiyle yuvarlaklaşmıştır. Yuvarlaklaşma hadisesi çalışmakta olduğumuz metinde görülmektedir.

ayrığ > *ayru*

oķı- > *oķu-*

yorı- > *yürü-*

uyķı > *uyķu*

İncelme

Eserde bazı kalın ünlülerin inceldiği görülmüştür.

ıt > *it*

mıñ > *miñ*

yorı- > *yürü-*

ış > *iş*

¹⁵ Timur Kocaoğlu, "Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi", *Türk Kültürü* (Sayı: 483-483, Temmuz- Ağustos- 2003), 12.

¹⁶ Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, 83.

Ünlü Düşmesi

Metinde ünlülerin düşmesi olayı daha çok iç seslerde görülür. Metinde tespit edilen örnekler:

né+yeme+ erse > né+meø+erse > né+mø+erse

tap-u-ğum > tap-ø+ğum

ne olur > nø+olur

biribirinden > bir+ø+birinden

yürüdük > yürø-dük

ne èyleyin > nø+èyleyin

ötürü > øt-ø-r-ü

agızı > ağzı+ğa

boyunu > boynu+ğa

Ünlü Uyumu

Çağataycada ünlü uyumu bu dilin *karakteristik* özelliği olarak bilinir.¹⁷ Bu özellik *kalınlık- incelik* ve *düzlük-yuvarlaklık* olarak iki çeşittir. Arap alfabesi ile yazılan Çağatayca ürünlerin kalınlık-incelik uyumunu tespit edebilmek için tek ölçüt ğ/k veya g/k seslerinin karşıtlığıdır. Kalın ünlülü kökler ve ekler artlı sesleri (ğ/k), ince ünlülü kökler ve ekler ise önlü (g/k) sesleri barındırır: *yol-ğa, eyle-gey*.

Kalınlık-İncelik Uyumu

Çağataycada genellikle kalınlık-incelik uyumuna riayet edilmiştir.¹⁸ Ele aldığımız nüshada kalınlık-incelik uyumuna uygun kök ve ek birleşmelerinden bazıları aşağıda sıralanmıştır:

kol+um, sarı+ğa, bul-a+lar, kıl-dı+lar, bol-ur+ mu, añ+a, kılğıl, koyğıl, koy-up, kayğu+dın, ol-ur+san, ahtar-mağdur.

Bazı eklerin uyum dışına çıktığı görülmüştür. Kalın ünlülü tabanlar, ince ünlülü ekler almıştır.

yol+ge, uçmağ+ge, ol-ma-gey, boz-ma-gey, kıl-ma-gen+dék, bol-gen+de, sal-gen+i, otur-gen+ler.

Arapça ve Farsça alıntı kelimeler, genellikle kalın ünlülü ekleri tercih etmiştir. Bazı Türkologlar Eckmann'ı örnek alarak bunları bir ünlü uyumsuzluğu olarak kabul etmişler ve kelimenin tamamını kalın ünlü ile yazarak bu uyumsuzluğu giderebilme yoluna gitmişlerdir. M. Argunşah bu görüşü bir zorlama olarak kabul eder. Kemal Eraslan'ın Doğu Türkçesinde ek uyumsuzluğu görüşünü kabul ederek bir örnek ile

¹⁷ Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 27.

¹⁸ Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 27.

açıklar. Örneğin, *kütüb* "kitaplar" kelimesine kalın ünlülü ek getirildiğinde, kelimeyi *kutub* olarak okumasının mümkün olmadığını söyler. Kelimede bulunan ince kef harfi (ـ) buna kalın ünlülü ek getirilmesine engeldir. Kelimeye kalın ünlülü yönelme eki getirildiğinde *kütüpğa* olarak okunmasını tercih etmiştir.¹⁹

Nüshada alıntı kelimelere getirilen Türkçe eklerin kalınlık-incelik uyumu çok sağlam değildir:

zātı+ge, pāreyetmağ+lıg

Düzlük-Yuvarlaklık

Düzlük-yuvarlaklık uyumu tarihî Türk lehçelerinde görülmeyen bir özelliktir.²⁰ Düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre o, ö, u, ü yuvarlak ünlülerinden birini ihtiva eden sözcükler u, ü ünlüleri bulunan eklerden birini alır. Ancak Çağataycada düzlük-yuvarlaklık uyumu tam gelişmediği için bu özellikten ekler aynı derecede etkilenmemişlerdir.²¹ Aynı durum metinde de görülmüştür.

Metinde düzlük-yuvarlaklık uyumu bulunan kökler ve eklerden bazıları:

kél-di, tap-ıp, sür-t-üp, yet-me-s, iş+ge, aldı+da, bil-me-y, kıl-ğan, köñl+üm.

Metinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan kökler ve eklerden bazıları:

Köz+üm+ni, kör-me-dük, neçük, kez-dü-k, éyle-dü+k, ér-dü+k, bol+ğıl, köz+ge, tur-mağ, bol-sañ.

Ünlü Birleşmesi

Bir kelime ünlü ile bitiyor, ikinci kelime de ünlü ile başlıyorsa ünlüler birleşerek tek ünlüye dönüşürler.

ne olur > *nolur*
ne+çe ök > *neçük*
nème+erse > *nèmerse*
ne éyleyün > *neyleyin*

Ünsüz Değişimi

b- > p-

Tuhfetü-l Abidin'de bir Türkçe kelimede, kelime başındaki b'nin p'ye dönüştüğü görülmüştür:

pişken > püşken

¹⁹ Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, 79.

²⁰ Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, 81.

²¹ Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 30.

b- > m-

Eski Türkçede kelime başındaki /b/ sesleri kelime bünyesindeki /n/ ve /ñ/ seslerinin tesiriyle /m/ sesine dönüşür.²²

bin > miñ "bin", bindür > mindür- "bindirmek", bunu > munı "bunu", bunda > munda "bunda", beni > meni "beni", munça > munça "bu kadar", beñe > meñe "bana".

Tuhfetü-l Abidin'de sadece bir yerde 1. tekil şahıs zamirinde baştaki /b/ sesinin korunduğu görülmüştür.

beni "beni"

-ğ- > -v-

Harezim Türkçesinde görülen g- den gelişen söz içi w- sesi, Çağatay Türkçesinde v'ye dönmüştür.²³ Tuhfetü-l Abidin'de de bazı Türkçe kelimelerde görülmüştür.

yağuk > yavuk

soğuk > savuğ

t-> d- ~ -t- > -d-

Çağatayca'da söz başı t sesi korunmuştur. Ancak Tuhfetü-l Abidin'de bazı örneklerde t'nin d'ye dönüştüğü görülür. Bir örnekte ise iç seste t > d değişimi mevcuttur.

Ol+turur > ol+durur

turur > dururdi

tédi- > dédi-

téy > déy

-ķ- > -ğ-

TA'nın bazı kelimelerinde ķ'nın ğ'ya dönüştüğü görülmüştür.

savuk > savuğ, balık > balığ, salmak > salmağ

-p- > -f-

Çağatay Türkçesinde önemli ses özelliklerinden biri ise patlayıcı dudak ünsüzü olan /p/'nın diş-dudak ünsüzü /f/'ye dönüşmesidir. Metnimizde birkaç örnekte görülmüştür.

dobı > doppi > doffi, toprak > tufrag+ı, arpa > arfa

-ķ- > -ğ- ~ -ķ- > -ğ-

²² Tanju Oral Seyhan, *Zahirü'd-din Muhammed Babür Mirza Mübeyyen Der Fıkh* (İstanbul: Çağrı Yayınevi, 2004), 50.

²³ Oral Seyhan, *Zahirü'd-din Muhammed Babür Mirza Mübeyyen Der Fıkh*, 50.

ķ > ħ değişimi Tuhfetü-l Abidin'de da bir kaç kelimede görölmüřtür.

çok > çoĥ, uyķulasun > uĥlasun, uçmak > uçmaĥge, yaķşı > yaĥşı.

-d- > -y- ~ -d > -y

d sesi Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde sızıcı d 'ye dönüşür. Eski Türkçede söz içi /d / akıcı y sesine dönüşmüştür. Eserde bu değişimde örnekler görölmüştür:

adaķ > ayaķ, ķod- > koy-, adır- > ayır-, uğı-/uğı- > uyķu, edle- > éyle-

-z- > -s-

Olumsuzluk eki hariç, bir örnekte z sesinin tonsuzlařarak s'ye dönüştüğü görölmüřtür.

izde- > iste-

-ç > -j

Bir kelimede ç'nin, j'ye dönüřmesi görölmüřtür.

üç > üj

Ünsüz Düşmesi

Ses düşmesi olayı, ünlülerde göröldüğü gibi ünsüzlerde de sık sık görölen bir ses özelliğidir. Türkçenin gelişim sürecinde bazı ünsüzler düşürölmüştür. Eserdeki ünsüz düşmesi örneklerinden bazıları şunlardır:

-r- > ø

birle > biø+le, ér-mes > eø-mes, ķurtul- > kuøtul-

b- > ø ~ -b- > ø

bol- > -øol-, sub > suv > suø

-g-/-ġ- > ø

kergek > kerøek, eřgek > eřøek, ķulġaķ > ķuløaķ

+GA yönelme durumu ekinin özellikle iyelik eklerinden sonra ünsüzünün düşüröldüęü görölmüřtür.

bařımġa > başım+øa

-l- > ø

(ET) oltar- > oltur⁻²⁴ > Oøtur-, Kèltür- > kèøtür-

²⁴ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* (Ankara: TDK Yayınevi, 2011), 636.

-d > ø

id+ı > i+si "kokusu"

Ünsüz Türemesi

Ünsüz türemesi olayı, Türk lehçelerinde görülen bir ses özelliğidir. Tuhfetü-l Abidin'de bazı kelimelerde ses türemesi görülmüştür.

/y/

ırak > yırak, ıgla- > yıgla-

Ünsüz Uyumu

Ünsüz uyumu konusunda Çağatay Türkçesi tutarlı değildir.²⁵ Çağataycada kesin bir uyum halini almayan ünsüz uyumu, Tuhfetü-l Abidin'de tutarlı bir mahiyet arz etmez.

yetdiñ, ötdiñ, bitdiñ, kęçdiñ, kıyaşdın, şüretde, taptı, etdiñ, kélipdür, bā'iddin, kökdin.

Ünsüz İkizleşmesi

İkizleşme olayı Tuhfetü-l Abidin'de görülen bir ses olayıdır. Sayılar dâhil bazı kelimelerde görülmüştür.

on sekiz > on sekkiz, yeti > yetti, doı > dopı > doffi

Ünsüz Yer Değiştirmesi (Göçüşme)

Yer değiştirme olayı Türk dillerinde sıkça görülen bir ses olayıdır. Çağatay Türkçesinde de görülen bu ses olayı, ele aldığımız Tuhfetü-l Abidin'de metninde bazı kelimelerde görülmüştür.

Ögren- > örgen-, ötmegil > ötgemil, kirpik > kiprik

Hece Düşmesi

Aynı ses grubunun birbirinin ardından gelmesi durumunda hecelerden biri düşer.²⁶ Tuhfetü-l Abidin'de bazı kelime ve eklerde hecenin düşürüldüğü görülmüştür.

oldurur > oldur, şoldurur > şoldur, ne+yeme erser > ne+me+ erse > nêmerse, qarında eş > qarındaş > kardaş

Sonuç

Tuhfetü'l-Âbidîn, önceki ismiyle Eski Türkistan olan bugünkü Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Nemengân şehrinde dünyaya gelen ve hayatının çoğunu Buhara'da seyyahlık yaparak geçiren Molla Yâr Muhammed Nemengânî'nin

²⁵ Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, 87.

²⁶ Funda Kara, *Zeban-ı Türki* (Erzurum: Fenomen Yayınevi, 2011), 72.

eserinden derlenen manzum bir eserdir. 188 sayfadan oluşan bu eserin 108. sayfasına kadar olan kısımda adı geçen şaire ait şiirler mevcuttur. Eserde genel olarak muhammes şiirler mevcut olup müseddesler, müstezadlar, musemmîn, mütasse ve gazeller bulunmaktadır. Eserin ilk beş sayfasında müstensih tarafından yazılan nesir mevcuttur. Nesirde kitabın neden yazıldığı hakkında bilgi verilmiştir. Eserde daha çok Peygamber Efendimiz ^(s.a.v.) hakkında yazılan naatlar, dört halife, şiirlerine konu olan yerler ve birçok kişinin şahsına yazılan şiirler bulunmaktadır.

Tuhfetü'l-Âbidîn'in bugün tek nüshası elimize ulaşmıştır. Elimizde bulunan bu nüsha bugünkü Afganistan'ın Bedehşan ilinde bulunmuştur. Eser eskiden günümüze kadar süregelen bir gelenek çerçevesinde bugün hâlâ bazı yerlerde okunmaktadır. Eseri koruyan kişiler Gülbüddin ve Nurulhak, Badahşan ili Hoşham köyünün sakinleridir. Eserin taşbasımı Ahmet Mahdum Baharayı tarafından yapılmıştır.

Eserin yazılış gayesi dinimizin peygamberlere olan saygısını, sevgisini ve muhabbetini dillendirme isteğidir. Peygamberlerin İslam dinindeki yeri, gayeleri, prensipleri, güzellikleri ve âlimlerin sözleri büyük önem taşımaktadır. Bu kitabın tanzim ve basımı çeşitli şairlerin şiirlerinden seçip kendisi gibi muhabbet arzulayan, kırılan kalplere derman olabilmesidir.

İki cümle veya iki kelimeyi birbirine bağlayan atıf vav'ının görevini ötreli hamza (۷) üstlenmiştir. Bu hususla ilgili görülen örnek:

Yüziğe enbiyâ' u evliyâ' u men berîn muhtâc

یوزیگا انبیاء اولیاء من برین محتاج

Metin harekesiz yazılmasına rağmen bazı kelimeler anlamlandırılırken yanlış izaha imkân vermemek için şeddeye bazı yerlerde başvurulma gereği duyulmuştur. دَر kelimesinin değişik yazılışları görülmüştür. Bazı yerlerde دَر- şeklinde bazı yerlerde ise ځ-ر- şeklinde yazılmıştır. Şeddesiz yazılan دَر kelimesi de tespit edilmiştir. Sadece دَر- şeklinde yazılan bir örnek görülmüştür.

Kaynakça

- Argunşah, Mustafa, *Çağatay Türkçesi*. Kesit Yayınları, İstanbul 2014.
- Eckmann, Janos, *Çağatayca El Kitabı*. Çev. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009.
- Damolla Kayyumov, Folad Can, *Tezkire-i Kayyumi*. Taşkent: Yayınsız, 1998.
- Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınevi, 2012.
- Kara, Funda, *Zebān-ı Türkî (Kelür-nāme)*. Erzurum: Fenomen Yayınevi, Erzurum, 2011.
- Efendioğlu, Süleyman, *Vāhid Cinānül-cinān*, Erzurum: Fenomen Yayınevi, 2013.
- Seyhan, Tanju Oral, *Zahirü'd-din Muhammed Babür Mirza Mübeyyen Der Fıkh*. İstanbul: Çağrı Yayınevi, 2004.
- Kocaoğlu, Timur, *Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi*. Ankara: Türk Kültürü, Sayı: 483-483, Temmuz- Ağustos- 2003.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınevi, 2011.
- Uzsozluk, Erişim Tarihi: 20.05.2021, <http://www.uzsozlik.com/>